

מקדש משמים או בידי אדם?

בדורנו ישנן גישות שונות בין תלמידי חכמים בשאלה האם יש מקום לפעול כעת לבניין בית המקדש. חלק מן הדיונים סובבים סביב גורמים שונים העשויים לעכב ואף למנוע מאיתנו את הקמת המקדש: עיכובים מעשיים, ספיקות הלכתיות ואתגרים רוחניים. שאלות אלה מזקיקות כמובן בירור יסודי של כל אחת מהן לגופה, אולם אנו נדון בשאלה בסיסית יותר – האם בניית המקדש היא תפקיד המוטל על עם ישראל ואמור להתבצע על ידינו? בעניין זה ישנן דעות שונות בעולם התורה:

יש הסוברים שבניית המקדש היא מצוה ככל המצוות, ולפיכך עם ישראל צריך לפעול בעניין זה ולהשתדל להתקדם לבניין המקדש כמידת יכולתו.¹ המחזיקים בעמדה זו אינם טוענים בהכרח שבכל מצב נתון יש לבנות את המקדש באופן מיידי וללא שיהוי. ישנן מצוות המוטלות על היחיד או על הציבור וקיומן הוא פשוט ומהיר, וישנן מצוות שקיומן כרוך בתהליך מתמשך, כאשר בעניין המקדש התהליך עשוי להיות מורכב ולהצריך תנאים שונים, מעשיים ורוחניים, וכפי שיוזכר עוד להלן. אך באופן עקרוני זוהי מצוה המוטלת על האדם ואינה בידי שמים, ולפיכך עלינו לקדם כמיטב יכולתנו את התהליכים הנצרכים להתקיימות המצוה.

לעומת דעה זו, רבים טוענים שהקמת המקדש מסורה בידי שמים ואינה נתונה בידינו. טענה זו מופיעה בגוונים שונים: יש הטוענים שעצם הקמת המקדש אמורה להיעשות בידי שמים ולא בידי אדם,² ויש הסוברים שבניית המקדש מותנית בהופעתה של נבואה.³ על פי הדעה השנייה אכן בניית המקדש עצמה תיעשה בידי עם ישראל, אולם היא תלויה בהתגלות אלוהית עליונה, וממילא ההחלטה על כך אינה מסורה בידינו ואין לנו לפעול בעניין זה כל עוד לא נצטוונו על כך במפורש או לפחות הגענו למעלה העליונה של נבואה. על פי שיטה זו, "בענייני ארץ ישראל אנו ציונים, ובענייני הר הבית אנו סאטמרים"⁴ – כיבוש ארץ ישראל ויישובה הן מצוות המוטלות על עם ישראל ומחובותנו לפעול לקיומן ביוזמתנו, ואילו ענייני המקדש אינם מסורים בידינו, ואל לנו לזיזם פעולה כלשהי בתחום זה עד שהקב"ה יערה עלינו רוח ממרום.⁵ על פי דרך זו, גם אם ייפתרו כל העיכובים לסוגיהם, עדיין לא נוכל לגשת לבניין המקדש, משום שבניין המקדש במהותו אינו עניין המסור לבני אדם אלא נתון בידי שמים או לפחות תלוי בהארה ממרום.

במאמר זה ננסה לסקור מקורות עיקריים בעניין זה מדברי חז"ל והראשונים, ולברר האם אכן בניין המקדש תלוי במעשה שמים או שמוטל על עם ישראל לפעול בעניין זה כמידת יכולתו.

מצוות בניין המקדש

ראשית נזכיר את המקור הראשון והיסודי בעניין זה, שהוא מצוות בניין המקדש, כמופיע בתורה (שמות כ"ה, ח): "ועשו לי מקדש, ושכנתי בתוכם". מצוה זו מוזכרת גם בדברי חז"ל כדבר פשוט ומוסכם: "שלוש מצוות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ... ולבנות להם בית הבחירה".⁶ כך גם מוני המצוות מנו מצוה זו,⁷ והרמב"ם הביא אותה גם בפסקיו:

מצוות עשה לעשות בית לה', מוכן להיות מקריבים בו הקרבנות, וחוגגין אליו שלש פעמים בשנה; שנאמר "ועשו לי מקדש".

(רמב"ם, הלכות בית הבחירה א', א)

מוני המצוות והפוסקים אינם מגבילים את חיוב המצוה לדורות מסויימים, ואינם מתנים אותה בהתגלות אלוהית. כלומר שמצוה זו מוטלת על עם ישראל בכל עת שהדבר מתאפשר.⁸

¹ עיין למשל דבריו של אמו"ר הרב ישראל אריאל שליט"א, סידור המקדש עמ' 2-3, 135-136, 175 ואילך; ספר המקדש, פרק י"ב.

² עיין למשל דבריו של הרב מרדכי אליהו זצ"ל, "מי יבנה את בית המקדש", בספר "בנין אריאל יאיר" עמ' 282 ואילך; ספר "תשועות עולמים" פרק י"א.

³ עיין למשל דברי הרב צבי טאו שליט"א בחוברתו "ומקדשי תיראו" (טבת תשע"ו), עמ' ט"ז-י"א; וכן דבריו ב"עיתורי ירושלים" 103 (ניסן תשע"ה), עמ' 30.

בחוברת "ומקדשי תיראו" שם, מביא כמקור לכך אגרת של הראי"ה קוק (גנזי ראי"ה ג', עמ' 10) שבה נאמר שהנבואה ורוח הקודש יסייעו בזיהוי הפרטים הנחוצים להקמת המקדש וחידוש העבודה, כגון מקום המזבח, זיהוי התכלת וכדומה. דברים דומים כותב הראי"ה גם בשו"ת משפט כח, סימן צ"ב. אולם בין דברי הראי"ה ובין דבריו של הרב טאו יש הבדל משמעותי מאד. הראי"ה לא כתב שהנבואה היא תנאי הכרחי לעצם בניין המקדש וחידוש העבודה, אלא שהנבואה תסייע בזיהוי פרטים שאינם ידועים לנו, ואין זה כלול בעיקרון של "לא בשמים היא" שעל פיו אין לפסוק הלכה על פי נבואה ורוח הקודש. דברי הראי"ה עוסקים במצב שפרטים מסויימים אינם ידועים לנו ובלעדיהם לא ניתן לחדש את המקדש, אולם כאשר הפרטים הנחוצים ניתנים לבירור באופן טבעי, לא כתב הראי"ה שיש צורך בנבואה כדי לגשת לחידוש הבניין והעבודה. ועיין זבחים ס"ב א, שעולי בבל זיהו את מקום המקדש על פי היסודות שנשארו טמונים באדמה, ורק לגבי המזבח, שאין לו יסודות ולא נותר ממנו שריד פיזי, נזקקו לנביא שיעיד על מקומו. ועיין עוד בכלל האגרת הנ"ל, שאדרבה, הראי"ה בא לצמצם את ההתערבות השמימית בבניין המקדש, וכותב שאין הכרח בנבואה ממש אלא די גם בדרגות נמוכות יותר. ועיין דברי הראי"ה במשפט כח סימן צ"ד: "אם יהיה רצון ד' שנבנה בית המקדש, גם קודם שיבא משיח ותתגלה הנבואה ויראו הנפלאות, לא יהיה כל כך עכוב בדבר".

⁴ עיין "עיתורי ירושלים" שם, עמ' 31; ועיין "ומקדשי תיראו", נספחים, עמ' ס"ב.

⁵ עיין עוד במכתבו של הרב יצחק יוסף שליט"א, "ומקדשי תיראו", נספחים, עמ' נ"ח: "הסכמת הפוסקים... שאל לנו לפעול בענין זה מאומה, עד כי יבוא שלה ולו יקתה עמים".

⁶ סנהדרין כ' ב. בדברי הגמרא בהמשך נאמר שמצוות מינוי מלך ומחיית עמלק קודמות למצוות הקמת המקדש, ויש שטענו מתוך כך שבזמננו אין מקום לבנות את בית המקדש, כל עוד לא קיימנו את המצוות הללו. טענה זו אינה פשוטה ויש ראיות כנגדה, אולם במאמר זה איננו עוסקים בתנאים הנדרשים לבניין המקדש, אלא רק בשאלה האם הקמת המקדש היא מצוה המוטלת על עם ישראל.

⁷ עיין ספר המצוות לרמב"ם, עשה כ'; סמ"ג עשין קס"ג; ספר החינוך מצוה צ"ה.

⁸ יש לציין, שהרמב"ם אינו מונה במניין המצוות מצוות שאין נוהגות לדורות (הקדמה לספר המצוות, שורש ג') – אם החל מזמן מסויים המצוה חדלה מלהיות מוטלת על ישראל והיא אמורה להתקיים רק בידי שמים, הרי שאין היא נוהגת לדורות ולא היה מקום למנותה. ועיין עוד ברמב"ם הלכות מלכים י"א, א, ד, שבניין המקדש ייעשה על ידי המשיח וכחלק מהופעתו, ויש לציין את דברי הרמב"ם שם בהלכה ג', שמעשיו של המשיח ייעשו בדרך הטבע ולא בדרך הנס. ועיין עוד בהלכות הנ"ל, שהרמב"ם כורך את בניין המקדש עם קיבוץ הגלויות, דהיינו שאין לחלק בין זה לזה, וכדלהלן.

מקורות חז"ל המתארים את בניית המקדש בידי אדם

בכמה ממקורות חז"ל מדובר על בניית המקדש העתידי, והבנייה מתוארת באופן טבעי וללא התערבות ניסית כלשהי:

• המשנה במסכת מעשר שני (ה', ב) מתארת תקנה שהיתה בזמן הבית, שבתחום הסמוך לירושלים אין לפדות את פירות המעשר אלא יש להעלות את הפירות עצמם לירושלים. ר' יוסי אומר שתקנה זו בוטלה לאחר החורבן, משום שבעת לא ניתן לאכול מעשר שני בירושלים, אך בשעת ביטולה התנו חכמים תנאי, שכאשר ייבנה המקדש יחזור הדין לקדמותו. כבר ממשנה זו עולה בפשטות שחכמים הניחו שהמקדש העתידי ייבנה בדרך הטבע. אם המקדש יופיע רק בתקופת המשיח, באופן ניסי מופלא וכאשר עם ישראל כולו נמצא בדרגה גבוהה, מה המקום לחכמי דור החורבן לקבוע את התקנות שינהגו בתקופה זו? חזקה על המלך המשיח ושאר החכמים והנביאים שיחיו באותה תקופה שידעו לשקול האם יש צורך לחדש שוב תקנה זו או לא. מן הדברים עולה בפשטות הסתכלות טבעית, שחכמי דור החורבן הביאו בחשבון אפשרות שבית המקדש יקום במצב רגיל, על ידי אנשים כערכם ולא על ידי נביאים וחכמים מופלגים מהם, ולפיכך מוטל עליהם לדאוג לתקן את התקנה לאותה תקופה.

באופן מפורש נאמרים הדברים בסוגיית הירושלמי שם:

אמר רבי אחא: זאת אומרת שבית המקדש עתיד להיבנות קודם למלכות בית דוד; דכתיב "ודם ענב תשתה חמר", ואת אמרת הכין?⁹

(ירושלמי, מעשר שני ה', ב)

דהיינו: התקנה להעלות את הפירות לירושלים נועדה כדי שבירושלים יהיו פירות מרובים, והרי בזמן המשיח יהיה שפע גדול ולא יהיה צורך בתקנה זו; מכאן מסיק הירושלמי שבניין המקדש יהיה עוד קודם לביאת המשיח, במצב רגיל ולא במצב של קיום כל נבואות הברכה העתידיות, ולכן נצרכו חכמים להתנות תנאי זה.¹⁰

• התוספתא בפסחים (ח', ד) דנה במצב שהמקדש ייבנה בין פסח ראשון לפסח שני – האם כלל ישראל יתחייב להקריב קרבן פסח שני. כאשר התוספתא רוצה לצייר מצב כזה, היא אומרת "ניתן להן לישראל לבנות בית הבחירה". אין היא מתארת מציאות של מקדש שיוּרד משמים, ואפילו לא ריבונות של עם ישראל בארצו, אלא מציאות שבה המלכות השלטת מאפשרת לעם ישראל לבנות את בית המקדש, ואם רק תתרחש הזדמנות כזו מיד עם ישראל יבנה את המקדש ויחדש את עבודת הקרבנות.

• במדרש בראשית רבה (ס"ד, י) מסופר שאכן אירע מאורע כזה, שמלכות רומי נתנה אישור לבנות את המקדש: "בימי רבי יהושע בן חנניה גזרה מלכות הרשעה שיבנה בית המקדש". המדרש מתאר את התגובה של עם ישראל למאורע זה, שהחלו לאסוף כסף והתקבצו לבנות את המקדש. אלא שאז התערבו השומרונים והביאו לביטולו של האישור, ובעקבות זאת היהודים אף חשבו למרוד במלכות רומי.

כל המקורות הללו מתארים אפשרות של בניין המקדש ללא משיח וללא ניסים ואף ללא ריבונות יהודית. כאשר מתקיימים תנאים המאפשרים לבנות את המקדש, מצוה על עם ישראל לבנותו ואין להמתין להופעתו משמים או למצב של שלמות עליונה.

מקורות חז"ל המתארים את בניית המקדש בידי שמים

לעומת מקורות אלה, כמה מדרשים מתארים שהמקדש העתידי ייבנה בידי שמים, נביא כמה מקורות בולטים:

"אין נוטה עוד אהלי ומקים יריעותי"¹¹ – מהו, וכי אין בית המקדש עתיד ליבנות? אלא אין נוטה עוד אהלי מכם, ואין מקים יריעותי מכם; אלא מקדש ראשון שבנאו בשר ודם, נפל ביד שונא, אבל מקדש אחרון שהקדוש ברוך הוא בונה אותו, שנאמר "בונה ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס", שוב לא יחרב...

(פסיקתא רבתי פרשה כח)

כביכול אין בית המקדש נבנה בידי אדם, אלא בידו בלבד, שנאמר "מקדש ה' כוננו ידיך", ואומר "נורא א-להים ממקדשיך".

(סדר אליהו רבה פרשה כח)

ולזמנא דאתי כתיב "בונה ירושלים יי", איהו ולא אחרא; ובניינא דא אנן מחכאן, ולא בניינא דבר נש דלית ביה קיומא כלל. בית ראשון ובית שני יחית לון קודשא בריך הוא כחדא מלעילא... ובניינא דא אנן מחכאן, ועד כען לא הוה בעלמא.¹²

(זוהר פרשת פנחס, דף רכא)¹³

באופן פשוט, מקורות אלה קובעים שהמקדש ייבנה בידי שמים ולא בידי עם ישראל, וכפי הדעה הראשונה שהצגנו. במדרש נוסף נאמר:

⁹ תרגום: ... ואתה אומר כך?!

¹⁰ כך בפירוש הרידב"ז שם. בבאור דברי הירושלמי יש גם דרכים נוספות, אך בכל אופן מפורש בירושלמי שבית המקדש עתיד להיבנות לפני ביאת המשיח.

¹¹ "אַהֲלֵי שָׂדֶד וְכָל מִיתְרֵי נִתְקוּ, בְּנֵי יִצְחָק וְאֵינֶם, אֵין נֹטָה עוֹד אֶהְלִי וּמִקִּים יְרִיעוֹתַי" (ירמיהו י', כ).

¹² תרגום: ולעתיד לבוא כתוב "בונה ירושלים ה'", הוא ולא אחר; ובניין זה אנו מחכים, ולא בניין של אדם שאין בו קיום כלל. בית ראשון ובית שני יוריד אותם הקב"ה כאחד מלמעלה... ובניין זה אנו מחכים, ועד עתה לא היה בעולם.

¹³ ועיין עוד כעין זה בזוהר פרשת בראשית, דף כ"ח א; פרשת בשלח, דף נ"ט א; פרשת משפטים דף ק"ח א.

"השבעתי אתכם בנות ירושלים..."¹⁴ – איזו היא האהבה? זו ירושלים. שאמר הקב"ה לישראל: בניתם את בית המקדש וחרב, לא תבנו עוד עד שתשמעו קול מן השמים. לקיים מה שנאמר: "כנשו את הרים תראו וכתקוע שופר תשמעו".

(מדרש זוטא לשיר השירים ב', ז)

בפשטות, מדרש זה מתאים לדעה השניה שהזכרנו, שעל פיה עם ישראל יבנה את המקדש, אולם רק לאחר שיופיע גילוי אלוקי מן השמים.¹⁵

לכאורה, ממכלול המקורות שהבאנו עולה המסקנה שכבר בתקופת חז"ל היתה מחלוקת בשאלה זו, האם המקדש ייבנה בדרך הטבע או באופן שמיימי – בידי שמים ממש, או בעקבות גילוי אלוקי ממרום. ואם כך, כל אחת מן השיטות הקיימות בדורנו יש לה לכאורה על מה שתסמוך.

אולם לענ"ד, במדרשים אלה אין מקור מספיק לשיטת "מקדש משמים", וכפי שיבואר.

מדרשי אגדה וגדרי ההלכה

נקודה בסיסית שיש לשים לב אליה, היא שהמקורות המתארים את בניית המקדש בידי שמים אינם מקורות הלכתיים, אלא מדרשי אגדה ואף מקורות מתורת הסוד. הדבר מעלה שאלה שנידונה רבות בפוסקים – האם ועד כמה יש מקום לפסוק הלכה על פי מדרשי אגדה?¹⁶ שאלה זו מתחדדת לאור העובדה שלכאורה דברי המדרשים הללו אינם מתיישבים באופן פשוט עם גדרי ההלכה:

ראשית, כפי שראינו, הדרך הפשוטה היא שישנה מצוה לבנות את בית המקדש, ואם כך, כיצד ייתכן שמצוה זו תתקיים בידי שמים ולא בידי אדם? "מצוה" משמעה חיוב המוטל עלינו, ואם הדבר נעשה בידי שמים אין בכך קיום של המצוה. כך למשל, אם אדם רואה בחג הסוכות שבדרך נס הלולב שלו מתנענע – האם הוא קיים בכך את מצוות לולב? ודאי שלא. אם אכן בניין המקדש הוא מצוה המוטלת על עם ישראל, הרי שעלינו לבנות אותו בעצמנו ולא בידי שמים. ייתכן אולי לתרץ קושיה זו באופן כלשהו, ומדברי כמה ראשונים נראה שלא ראו בכך קושי,¹⁷ אך בכל אופן זהו חידוש שאינו פשוט.

יתרה מזו: שיטת "מקדש משמים" כפי שהיא מופיעה בימינו, אינה טוענת רק שהמקדש ייבנה בידי שמים וכך תתקיים המצוה. שיטה זו מוסיפה וטוענת שגם במצב שעם ישראל שב לארצו ויש בידו לפעול ולהתקדם לבניין המקדש, עדיין עליו להימנע מפעולה כלשהי בעניין זה משום שיש לצפות להופעת המקדש משמים. זהו חידוש נוסף, שאינו מופיע במפורש בדברי המדרשים – המדרשים אכן מתארים את בניית המקדש בידי שמים, אולם אין הם מתארים מצב שבו עם ישראל מסוגל לבנות את המקדש ובכל זאת הוא נמנע מכך וממתין לירידתו משמים.¹⁸ חידוש זה קשה מאד ליישב עם גדרי ההלכה, שכן אם אכן יש מצוה לבנות מקדש, הרי בכל עת שיש בידי עם ישראל את האפשרות לפעול לשם כך עליו לעשות זאת, וצריך מקור הלכתי ברור כדי להיפטר מן המצוה. כל עוד היינו שרויים בגלות וללא יכולת לפעול לבניין המקדש, היה אולי מקום לצפות לבניית מקדש בידי שמים, שהרי ממילא אין בידינו לעשות פעולה כלשהי בעניין זה; אך כאשר יש בידינו את האפשרות לפעול ולהתקדם לבניין המקדש, על סמך מה אנו פטורים ממצוה זו? האם מדרשי אגדה מסוג זה יכולים להוות מקור הלכתי הפוטר אותנו מקיום מצות התורה? במדרשים הללו אין כל סייג הלכתי למצוה, כגון אמירה שהמצוה חלה רק בתנאים מסויימים ולא בתנאים אחרים, אלא רק אמירה שהמקדש העתידי ייבנה בידי שמים. האם יש מקבילה לדבר כזה, שעל סמך אמירה כללית כזו המופיעה במדרש אגדה וללא גדר הלכתי ברור, אנו מסיקים פטור גורף ממצוה המפורשת בתורה?

הקושי מחריף לאור העובדה שראינו, שלעומת מדרשי האגדה הללו אלה עומדים מקורות חז"ל אחרים המדברים על בניין המקדש העתידי בידי אדם, כאשר מקורות אלה הם מקורות הלכתיים (ירושלמי ותוספתא) או מתארים את התנהלותו של עם

¹⁴ "השבעתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באילות השדה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ" (שיר השירים ב', ז).

¹⁵ אם כי יש לשים לב שלא נאמר כאן שמדובר בנבואה דוקא, וייתכן שה"קול מן השמים" הוא סימן אלוקי המופיע במציאות, כמו "ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאוו", שהוא סימן לגאולה אך הוא מופיע בדרך הטבע.

¹⁶ עיין למשל ספר הישר לר"ת, סימן מ"ה; שו"ת נודע ביהודה תנינא, יו"ד סימן קס"א.

¹⁷ א. עיין דברי רש"י וסיעתו המובאים להלן.

ב. לגוף טענה זו יש מקום לדון מכמה צדדים, ונעלה בקצרה:

באופן כללי מסתבר שיש לחלק בין מצוות שבהן הציווי הוא בעצם הפעולה ובין מצוות שעיקר עניינן הוא התוצאה. כך למשל, בדוגמה שהבאנו מנטילת לולב, ודאי שהמצוה אינה התוצאה, שהלולב יתנענע, אלא המצוה היא בפעולת האדם שעליו ליטול את הלולב. לעומת זאת, במצוה כדוגמת צדקה למשל, ודאי שהעיקר הוא התוצאה, ואם העני קיבל את פרנסתו מידי שמים כבר אין עלינו חיוב לפרנסו. מתוך כך, לכאורה יש מקום להגדיר את מצוות בניית המקדש כמצוה שעיקרה הוא התוצאה, שיהיה מקדש בנוי, ואם כן אפשרי שהדבר ייעשה גם בידי שמים.

אולם יש לשים לב, שבמצוות בניית המקדש אנו מוצאים הגדרות מסויימות לבנייה עצמה, כגון שאין בונים את המקדש בלילה (שבוותן ט"ו ב'; רמב"ם הלכות בית הבחירה א', יב). הדבר מלמד שהבנייה אינה רק אמצעי לתכלית, שיהיה מקדש בנוי באיזה אופן שיהיה, אלא יש מצוה בפעולת הבנייה מצד עצמה. אם אכן כך, כיצד מצוה זו יכולה להתקיים בידי שמים?

באופן אחר ייתכן לחלק בין בניין המקדש למצוות אחרות, שכן במצוות אחרות כל אדם צריך לקיים את המצוה בעצמו ואין די בכך שהמצוה התקיימה כבר על ידי אחרים, ואילו בעניין בניית המקדש, ודאי שלא כל יהודי וכל דור צריך לבנות את המקדש בעצמו. כך למשל, אותם דורות שגולדו בימי בית ראשון ושני, ודאי יצאו ידי חובת המצוה, אף שהם לא בנו את הבית בעצמם אלא הבית כבר היה בנוי בימיהם. על פי זה ניתן לומר, שגם אם המקדש יירד משמים יהיה בכך קיום של המצוה, שכן סוף סוף המקדש כבר בנוי ומעתה אין צורך לבנותו עוד. אולם יש לשים לב, שגם באותם דורות שבהם בית המקדש כבר היה בנוי, המדובר היה במקדש שנבנה בידי אדם ולא בידי שמים ולפיכך המצוה מתקיימת בכך. ניתן להשוות זאת למצוות סוכה – לא כל אדם חייב לבנות סוכה בעצמו, אולם המצוה היא לשבת בסוכה שנבנתה בידי אדם, וסוכה שנבנתה שלא בידי אדם הרי היא פסולה מדין "תעשה" – ולא מן העשוי". כך גם במצוות אחרות, כגון שופר למשל – אדם יכול לצאת ידי חובה בשמיעת קול שופר ואין הוא חייב לתקוע בעצמו, אולם הקול צריך לבוא מתקיעה של אדם המחוייב במצוה.

¹⁸ ועיין עוד להלן, שהמדרשים הללו לא התכוונו למצב כזה, שכן הם תיארו מצב שגאולת עם ישראל ובניין המקדש יבואו במהלך אלוקי אחד ולא בשלבים הדרגתיים.

ישראל הלכה למעשה (מדרש בראשית רבה). מתוך כך, אם אכן ישנה כאן מחלוקת, ודאי שיש להכריע כמקורות ההלכתיים לעומת המקורות האגדיים. וכך אכן נקטו מוני המצוות, כפי שראינו, שמנו את המצוה לבנות מקדש ולא ציינו הסתייגות כזו, שמאז חורבן הבית השני כבר אין המצוה נוהגת עוד למעשה.

מהותה של האגדה לעומת ההלכה

אולם לאמיתו של דבר, מסתבר יותר לומר שאין כאן מחלוקת אמיתית בין המקורות ההלכתיים למדרשי האגדה. הדבר קשור לכמה יסודות בעניין מהותה של האגדה, שננסה להציג כאן בתמצית:

ראשית, בדבריהם של רבים מגדולי ישראל מופיע שמדרשי האגדה עשויים לדבר פעמים רבות בלשון מושאלת וסמלית.¹⁹ מתוך כך, אין הכרח לתפוש כפשוטם את דברי המדרשים המדברים על בניית מקדש משמים. ייתכן שכוונתם להשראה אלוהית וסיוע ממרום שיובילו את עם ישראל לבניית המקדש ויאפשרו את הבנייה, וייתכן אף שכוונתם לרובד רוחני של בית המקדש שישתקף על גבי הבניין הפיזי שיוקם על ידי עם ישראל. סיוע לפרשנות כזו ניתן להביא מדברי הזוהר שהבאנו, שם נאמר שבית ראשון ובית שני יירדו שניהם כאחד אל המקדש שלעתיד לבוא; דהיינו שאין מדובר בבניינים פיזיים אלא במהויות רוחניות שיופיעו ממרום וישתלבו יחד.²⁰

באופן אחר יש לומר, שעל דברי אגדה מסוג זה, המתארים את העתיד להתרחש בזמן הגאולה, כבר כתב הרמב"ם: ...וכל אלו הדברים וכיוצא בהן, לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו. שדברים שתומין הן אצל הנביאים, גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו אלא לפי הכרע הפסוקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו...

(רמב"ם הלכות מלכים י"ב, ב)

חכמים לא כתבו את המדרשים הללו מתוך מסורת ברורה שהיתה בידם שכך יתרחש, אלא מתוך התבוננות בפסוקים המתארים את הגאולה העתידה וניסיון לעמוד על משמעותם. זו היא הסיבה לכך שבעניינים אלה ישנן מחלוקות בדברי חז"ל, וכפי שראינו לעיל, שנראה שבמקורות חז"ל מופיעות שתי תפישות, מקדש בידי אדם ומקדש משמים. לאור דברי הרמב"ם הללו, מסתבר שגם אותם מדרשים האומרים שהמקדש יירד משמים לא נאמרו כקביעה מוחלטת, אלא כהצעה פרשנית להבנת דברי הנביאים. אכן חכמים אלו סברו שהמקדש יירד משמים, אולם הם לא פסקו במוחלט שדוקא כך יארע, ולא בהכרח היו שוללים מכל וכל את האפשרות שהמקדש ייבנה בסופו של דבר בידי אדם.²¹

בנוסף, יש לעמוד על ההבדל המהותי שבין אגדה להלכה: ההלכה מהווה ציווי עבורנו, היא מורה לנו את מה שעלינו לעשות, ואילו האגדה מהווה הודעה – היא מודיעה לנו את המציאות הרוחנית, את המהויות העליונות ואת שעתיד להיות. מתוך כך, המדרשים המתארים את הקמת המקדש בידי שמים, משמעם הודעה שכך יקרה, ולא בהכרח ציווי שכך עלינו לנהוג. ממילא, גם אם נקבל כפשוטם את דברי המדרשים הללו, שעתיד להופיע בית מקדש משמים, אין זה מהווה הוראה לגבינו. המדרש מתאר את מעשה הקב"ה שעתיד להוריד מקדש משמים, אולם מבחינתנו חובה עלינו לבנות את המקדש כפי המצוה המופיעה בתורה. אם אכן אמור להופיע מקדש משמים כמתואר במדרשים, הרי הקב"ה הוא שיעשה זאת, ואין זה נוגע לחיוב שלנו. יטען הטוען, שגם אם המדרשים הללו אינם מורים הדרכה מעשית אלא מהווים רק הודעה על כך שהמקדש ייבנה בידי שמים, עדיין אין כל מקום לנסות לבנות את המקדש בעצמנו, שהרי חז"ל כבר הודיעו לנו שהמקדש לא ייבנה בידי אדם, כלומר שמעשינו לא יצלחו. אולם יש לשים לב, שמדרשים אלה אינם אומרים בהכרח שלא ייבנה עוד מקדש בידי אדם. המדרשים אומרים שבעתיד ייבנה מקדש בידי שמים, אך אין זה שולל את האפשרות שלפני כן ייבנה מקדש בידי אדם, ובהמשך יופיע, במקומו או על גביו, המקדש השמימי.²²

הדבר עשוי להיראות תמוה, שכן לכאורה המדרשים קובעים במפורש שהמקדש העתידי ייבנה דוקא בידי שמים ולא בידי אדם, ומלשונם עולה לכאורה הדרכה שאל לנו לבנות את המקדש בעצמנו. אך לכשנתבונן, יש ללמוד כך מן המדרשים הללו עצמם:

ראשית, יש במדרשים אלה תמיהה גדולה, שכן לכאורה הם מתייחסים באופן שלילי לבניית הבית הראשון והשני:

מקדש ראשון שבנאו בשר ודם, נפל ביד שונא, אבל מקדש אחרון שהקדוש ברוך הוא בונה אותו... שוב לא יחרב...

(פסיקתא רבתי פרשה כח)

¹⁹ עיין למשל תשובות הגאונים מוסאפיה, סימן צ"ח; פירוש המשנה לרמב"ם, הקדמה לפרק חלק; שו"ת הרמב"ם, סימן תל"ו; רשב"א, פירוש ההגדות, ברכות ו' א.

²⁰ ועיין שם בזוהר בפסיקה במלואה.

²¹ א. ראה לדבר ניתן להביא מן הספרי (דברים, פסיקה שני"ב), המתאר את בתי המקדש לאורך ההיסטוריה, כאשר האחרון שבהם הוא המקדש העתידי שהוא "בנוי ומשוכלל", ביטוי שכפי הנראה משמעותו היא מקדש שמימי [עיין שם היטב בדרשות הפסוקים, ועיין רש"י בסוכה מ"א א (מובא להלן), המביא את הביטוי במשמעות זו]. בספרי שם מופיעות שתי אפשרויות: האחת שהמקדש השלישי יהיה "בנוי ומשוכלל", והשניה שבימות המשיח עדיין יהיה בניין רגיל ורק לאחר מכן יופיע הבניין ה"בנוי ומשוכלל". דהיינו שהספרי ראה את שתי הדרכים כאפשרויות, ולא קבע מסמרות בשאלה האם הבית שבימות המשיח ייבנה בידי אדם או בידי שמים.

ב. לכאורה ניתן לטעון שגם אם המדרשים נאמרו באופן שאינו ודאי, הרי הם מסתמכים על הפסוקים, שבהם יש הודעה נבואית ברורה על העתיד להתרחש. אולם כפי שכותב הרמב"ם, "דברים שתומין הן אצל הנביאים" – הנבואות מצד עצמן הן סתומות, וניתנות לפרשנויות שונות. כך למשל, אותם פסוקים עצמם שהובאו במדרשים אלה במשמעות של בניין בידי שמים, מובאים במקורות חז"ל אחרים במשמעות של מעשי אדם (לגבי הפסוק "מקדש ה' כונו ידך" – עיין למשל בכתובות ה' א, וברש"י שם; לגבי הפסוק "בונה ירושלים ה'" – עיין מגילת תענית, שישה עשר באדר). ועיין עוד להלן, שפסוקים אלה מצד עצמם ניתנים להתפרש גם על בית ראשון ושני.

²² עיין עוד בספר אם הבנים שמחה, מאמר מקדש ה' (עמ' 284 ואילך) המביא מקורות בכיוון זה, שהמקדש ייבנה בידי אדם ועל גביו יופיע מקדש משמים.

אם נתפוש את דברי המדרש כהוראה והדרכה, עולה לכאורה שיש בו ביקורת על כך שעם ישראל בנה בעצמו את הבית הראשון, ו"חטא" זה, שהמקדש נבנה בידי אדם ולא בידי שמים, הוא שגרם לחורבן המקדש. אך כמובן לא יעלה על הדעת לומר כך, שהמדרש בא בטענה על כך ששלמה המלך בנה את המקדש, ולדעתו שלמה לא היה צריך לבנות את המקדש אלא להמתין לירידתו של מקדש משמים. העניין מתבאר לאור דברינו: אכן שלמה נהג כראוי ובנה את המקדש כמצות התורה, אך המדרש מסביר שבסופו של דבר בית זה נחרב משום שכל בית שנבנה בידי אדם סופו להיחרב. המדרש לא בא לדון במישור ההלכתי, האם עם ישראל צריך לבנות מקדש או לא, אלא הוא מודיע את המהות העליונה, שבית שנבנה בידי אדם סופו להיחרב ורק בית שייבנה בידי שמים יתקיים לעד. לפי זה, אין בכך נפקא מינה לגבינו – אנו צריכים לבנות את המקדש בכל עת שהדבר מתאפשר, תוך ידיעה שבניין אנושי לא יתקיים לעד. כך עשו בוני בית ראשון ובית שני, ואכן הבתים הללו נחרבו, אך אין זה פוסל את מעשיהם של בוני המקדש. העובדה שבניין בידי אדם עשוי להתקיים "רק" כמה מאות שנים ולא לנצח, אין לה השלכה הלכתית, וזהו עניין כלפי שמים בלבד.²³

עוד יש לשים לב לכך שהמדרשים הללו מביאים פסוקים משיר השירים, ישעיהו וירמיהו – פסוקים שנאמרו עוד לפני הקמת הבית השני. אם אכן פסוקים אלה מלמדים שאין לבנות מקדש בידי אדם אלא יש להמתין לבנייתו של מקדש בידי שמים, מדוע בוני בית שני לא עשו כך אלא בנו את המקדש בעצמם? הקושיה מחריפה עוד יותר, כאשר כמה מן המדרשים הללו מביאים פסוקים מתהילים, דהיינו עוד קודם לבניין המקדש הראשון, ובסדר אליהו רבה אף מובא הפסוק משירת הים, "מקדש ה' כוננו ידיך" – פסוק שנאמר עוד קודם להקמת המשכן במדבר! אם אכן הכתובים הללו מלמדים שהמקדש צריך להיבנות בידי שמים ולא בידי אדם, כיצד זה בנו ישראל את המשכן ולאחריו את הבית הראשון והשני?

דהיינו: המדרשים הללו נאמרו לאחר החורבן השני, ובהקשר זה נוצר אצלנו הרושם שהפסוקים המצוטטים מכוונים דוקא אל הבית השלישי – המשכן, וכן הבית הראשון והשני, היו צריכים להיבנות בידי אדם, ורק לגבי הבית השלישי נאמרו הפסוקים המלמדים שהוא צריך להיבנות בידי שמים. אך הפסוקים עצמם נכתבו עוד קודם לבית השני או אף עוד קודם להקמת המשכן, ואם כן, מדוע יש לפרש אותם כמכוונים דוקא אל הבית השלישי ולא אל המשכן ובתי המקדש הראשון והשני?

אך גם קושיה זו נפתרת על פי דברינו. גם אם נתפוש את המדרשים כפשוטם, שפסוקים אלה מלמדים שהמקדש ייבנה בידי שמים, אין בפסוק אמירה שדוקא המקדש השלישי ייבנה בידי שמים, אלא האמירה היא שבעתיד ייבנה מקדש בידי שמים ומקדש זה לא יחרב. על פי מדרשים אלה, ייתכן שכבר בזמן המדבר או בית ראשון ושני ציפו ישראל למקדש משמים, אולם כאשר הם ראו שציפייה זו אינה מתממשת, הם בנו את הבית בעצמם, ודחו את התקווה למקדש משמים לתקופה כלשהי בעתיד. הדברים נשמעים מופלגים, אולם כך נאמר במפורש בדברי הזוהר שם:

...דכד נפקו ישראל ממצרים, בעא קודשא בריך הוא... למבני לון ביתא קדישא ולנחתא ליה מגו שמי רקיעין...
הדא הוא דכתיב "תביאמו ותטעמו בהר נחלתך", באן אתר – ב"מכון לשבתך פעלת יי", בההוא דפעלת אתר יי'
ולא אחרא. "מכון לשבתך פעלת יי" – דא בית ראשון, "מקדש יי" כוננו ידיך" – דא בית שני, ותרואיהו
אומנותא דקודשא בריך הוא אינון. ומדארגיזו קמיה במדברא, מיתו ואכנס לון קודשא בריך הוא לבנייהו
בארעא... וביתא אתבני על ידא דבר נש, ובגין כך לא אתקיים... ביומוי דעזרא גרם חטאה ואצטרכון אינון
למבני, ולא הוה ביה קיומא...²⁴

ועובדא דא הוי אתחזי למהוי ברישא, כד נפקו ישראל ממצרים, ואסתלק עד לסוף יומין בפורקנא בתראה.²⁵

(זוהר פרשת פנחס, דף רכא)

הזוהר גם הוא דורש את הפסוקים משירת הים לעניין זה שהמקדש אמור לרדת משמים, ומתוך כך אכן המסקנה היא שכך היה צריך להתרחש כבר ביציאת מצרים ובבית ראשון ושני. אלא שבפועל הדבר לא התקיים מחמת החטא, ולפיכך בנו את הבית בידי אדם, וזו הסיבה לכך שבתי המקדש חרבו.

אנו רואים אם כן במפורש, שאף שהזוהר מציב אידיאל של מקדש שמיימי, אידיאל שהיה אמור להתממש כבר מראשיתו של עם ישראל, הרי כאשר האידיאל הזה אינו מתגשם מסיבה כלשהי, אין לשבת בחוסר מעש ולצפות לירידת המקדש משמים. כאשר יש ביכולתו של עם ישראל לבנות את המקדש חובה עליו לעשות זאת, והאידיאל האלוקי של מקדש משמים יתממש בזמן שיחפץ בכך הקב"ה. כך נהג עם ישראל בימי הבית הראשון והשני, ואם כן, גם אנו צריכים לנהוג כך. גם אם נתפוש את הדברים כפשוטם, שעתיד לרדת מקדש משמים, עדיין מוטלת עלינו החובה לבנות מקדש בעצמנו, וה' יעשה הטוב בעינינו בזמן שיראה לנכון.

האם יש חילוק בין בניין הארץ וירושלים לבניין המקדש?

כפי שאמרנו בפתיחה, העומדים בשיטת "מקדש משמים" מתוך הציבור הדתי-לאומי, מחלקים באופן חד בין בניין הארץ לבניין המקדש: ארץ ישראל וירושלים אמורות להיבנות בידי עם ישראל, ובעניין זה חובה עלינו לפעול כפי יכולתנו, ואילו

²³ א. כאמור לעיל, אין הכרח לומר שאם נבנה את המקדש בידי אדם צפוי לו חורבן – ייתכן שעל גבי הבניין שלנו יבוא בניין שמיימי שיתקיים לנצח, ועיין בהערה 21, שנראה שבספרי ישנה אפשרות כזו. אך בכל אופן, אין לכך השלכה על ההתנהלות שלנו – גם אם המקדש יחזיק מעמד רק לתקופה מסוימת, חובה עלינו לבנותו.

ב. באופן דומה יש לדון בדברי המדרש זוטא לשיר השירים: "בניתם את בית המקדש וחרב, לא תבנו עוד עד שתשמעו קול מן השמים" – גם כאן, לכאורה יש במדרש ביקורת על בוני הבית הראשון והשני, וכמובן הדבר לא ייתכן. אלא שבמדרש זה כבר יש לכאורה מסקנה מעשית, "לא תבנו עוד עד שתשמעו קול מן השמים". אך כאמור, לא ייתכן להסיק מן העובדה שהמקדש הראשון והשני חרבו, מסקנה שאין לבנות עוד בית שלישי. על כרחנו, נראה שגם מדרש זה מהווה הודעה, שהמדרש צופה שהמקדש העתידי ייבנה בעקבות יוזמה אלוקית ולא ביוזמה אנושית. אך זוהי הודעה בלבד ולא הוראה, ואם בפועל יש לנו את האפשרות לבנות אין בהודעה זו כדי למנוע מאיתנו את הבנייה.

²⁴ תרגום: שכאשר יצאו ישראל ממצרים, רצה הקב"ה... לבנות להם בית קדוש ולהוריד אותו מתוך שמי הרקיעים... זה הוא שכתוב "תביאמו ותטעמו בהר נחלתך", באיזה מקום – ב"מכון לשבתך פעלת ה'", באותו שפעלת אתה ה' ולא אחר. "מכון לשבתך פעלת ה'" – זה בית ראשון, "מקדש ה' כוננו ידיך" – זה בית שני, ושניהם אומנותו של הקב"ה הם. ומשחטאו (- ישראל) לפניו במדבר, מתו והכניס הקב"ה את בניהם בארץ... והבית נבנה על ידי אדם, ולפיכך לא התקיים... בימי עזרא גרם החטא והצטרכו הם לבנות, ולא היה בו קיום...

²⁵ תרגום: ומעשה זה היה ראוי להיות בתחילה, כאשר יצאו ישראל ממצרים, והסתלק עד לסוף הימים בגאולה האחרונה.

המקדש אינו אמור להיבנות ביוזמה של עם ישראל, אלא בידי שמים או לכל הפחות לאחר התגלות שמיימית. למעשה, גם מי שסוברים כשיטת "מקדש משמים" ואוחזים בהשקפה החרדית, ייאלצו לחלק חילוק מעין זה. שהרי גם אם על פי השקפתם עם ישראל לא היה אמור מלכתחילה להקים מדינה לפני בוא המשיח, הרי בפועל אנו רואים שחלק גדול מקיבוץ הגלויות ובניין הארץ כבר התקיים באופן טבעי ובידי אדם. דהיינו שבעניין בניין הארץ וקיבוץ הגלויות בהכרח עליהם להודות שהקב"ה מקדם את התהליכים באופן של מעשה אדם, ורק בעניין בניין המקדש הם סוברים שהוא עתיד להתקיים כולו באופן של מעשה שמים.

אלא שחילוק זה בין בניין הארץ לבניין המקדש אינו מופיע במקורות חז"ל, ואדרבה, הוא עומד בסתירה לאותם מדרשים עצמם המובאים כמקור לשיטת "מקדש משמים". נתבונן שוב במקורות שהבאנו:

...מקדש ראשון שבנאו בשר ודם, נפל ביד שונא, אבל מקדש אחרון שהקדוש ברוך הוא בונה אותו, שנאמר **"בונה ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס"**, שוב לא יחרב...

(פסיקתא רבתי פרשה כח)

המדרש אמנם עוסק בבניין המקדש, אולם הוא מסתמך על הפסוק **"בונה ירושלים ה', נדחי ישראל יכנס"** – פסוק העוסק בבניין ירושלים ובקיבוץ הגלויות. דהיינו שהמדרש לא חילק בין בניין המקדש לבניין הארץ וירושלים וקיבוץ הגלויות – אם נתפוש את דברי המדרש כלשונם, הרי שכל אלה אמורים להיעשות בידי שמים ולא בידי אדם.

במדרש אחר אכן פסוק זה ורעיון זה מובאים במפורש בהקשר של ירושלים וקיבוץ הגלויות, ולא של בניין המקדש:

עתיד הקב"ה להפוך תשעה באב לשמחה... ולבנות את ירושלים **הוא בעצמו** ולקבץ גלות ישראל לתוכה, שנאמר **"בונה ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס"**

(מדרש זוטא איכה, א' כח)

כך גם במדרש לשיר השירים שראינו:

"השבעתי אתכם בנות ירושלים..." – איזו היא האהבה? **זו ירושלים**. שאמר הקב"ה לישראל: **בניתם את בית המקדש וחרב, לא תבנו עוד עד שתשמעו קול מן השמים**. לקיים מה שנאמר: **"כנשוא נס הרים תראו וכתקוע שופר תשמעו"**.

(מדרש זוטא לשיר השירים ב', ז)

מדרש זה עוסק בבית המקדש, אולם גם הוא מסתמך על פסוקים העוסקים בירושלים ובקיבוץ הגלויות.²⁶ שוב אנו רואים שאין חילוק בין התחומים.

באופן ברור מופיעים הדברים בזהר. גם הוא מביא את הפסוק **"בונה ירושלים ה'"** כמקור לעניין בניין המקדש בידי שמים, ולאחר מכן ממשיך ואומר:

דאפילו קרתא דירושלם לא ליהוי אומנותא דבר נש, דהא כתיב **"ואני אהיה לה נאם יי' חומת אש סביב"** וגו'. אי לקרתא כתיב הכי, כל שכן ביתא, דאיהו דיורא דיליה...²⁷

(זהר פרשת פנחס, דף רכא)²⁸

אנו רואים אם כן, שהמדרשים שעליהם מסתמכים בעלי שיטה זו, כרכו יחד את בניין הארץ, בניין ירושלים, קיבוץ הגלויות ובניין המקדש, ועל פי פשוטם של המדרשים הללו כל התהליכים הללו אמורים להתקיים בידי שמים. החילוק בין שלבי הגאולה, שבניין הארץ צריך להיות במעשה אדם ואילו בניין המקדש תלוי במעשה שמים, אין לו מקור במדרשים אלה, והוא אף מנוגד לדברי המדרשים. זהו חידוש שהופיע בדורות האחרונים, ואין מקום לטעון כך בהסתמך על דברי חז"ל.

כיצד אם כן נסביר את המדרשים הללו, האומרים שבניין ירושלים וקיבוץ הגלויות יהיו בידי שמים, כאשר אנו רואים בענייני שתהליכים אלה מתרחשים באופן טבעי ובידי אדם? – ישנן אפשרויות שונות להתייחס לכך: ייתכן לומר כפי הכיוון שהצגנו לעיל, שהמדרשים הללו נאמרו כהצעה וזוהי דעה מסויימת, ובסופו של דבר אנו רואים שהקב"ה מנהל את הדברים באופן שתואם למקורות אחרים בדברי חז"ל ולא לדעה זו. באופן אחר ייתכן לומר שלגאולה ישנם מסלולים אפשריים שונים, ובדורותינו הקב"ה בחר לקדם את הגאולה בדרך הטבע ובידי אדם ולא בדרך הנס ובמעשה שמים. אפשרות אחרת, כפי שהצענו לעיל, היא שהמדרשים אינם מתכוונים כפשוטם, שתהליכים אלה יתרחשו בנס גלוי וללא מעשה אדם, אלא שההשגחה האלוקית תכוון את עם ישראל לחזור לארץ ולבנותה, או שעל גבי הפעולות האנושיות תשרה השראה ממרום. כך או כך, דומה שאין מקום לצטט מדרשים אלה דוקא בהקשר של המקדש, וליצור מתוך כך הפרדה בין בניין המקדש לשאר תהליכי הגאולה. אם אכן ננקוט מדרשים אלה כפשוטם, עלינו לסבור שכל תהליכי הגאולה ייעשו אך ורק בידי שמים; ואם נפרש אותם באופן שנותן מקום גם לקידום הגאולה בידי אדם, הרי שגם המקדש הוא בכלל זה. אין במדרשים אלה מקור לקביעה שבניין המקדש שונה במהותו משאר שלבי הגאולה, ודוקא שלב זה לבדו צריך להתקיים בידי שמים.

נחדד את הדבר מזווית נוספת: בשום מקום בדברי חז"ל, ככל הידוע לי, לא מתואר מצב שעם ישראל חוזר לארצו ומתיישב בה מבלי לבנות את בית המקדש. במקורות המתארים את התקדמות הגאולה באופן טבעי, הרי כאשר עם ישראל חוזר לארצו הוא גם מקים את המקדש; ואילו במדרשים כאלה המתארים את הגאולה באופן ניסי, כל התהליכים מתרחשים בבת אחת, שהקב"ה מחזיר את עם ישראל לארץ ובונה את המקדש. מצב כפי שמתארת שיטת "מקדש משמים", שעם ישראל שב לארצו ושולט בה ובכל זאת אין הוא מקים את המקדש משום שעלינו לחכות להופעה אלוקית-ניסית, אינו מתואר בשום מדרש. מצב כזה הוא תמוה ביותר מבחינה הלכתית, שכן כאמור, באופן פשוט ישנה מצווה להקים את המקדש, ולפיכך כאשר עם ישראל שולט בארץ וביכולתו לבנות את המקדש עליו לעשות זאת. כדי לפטור אותנו ממצוה זו יש להביא מקורות ברורים המתארים מצב כזה, שעם ישראל שולט בארץ ואף על פי כן אין עליו חיוב לבנות את המקדש, ומקורות כאלה לא מצאנו.

²⁶ הפסוק **"כנשוא נס הרים תראו..."** (ישעיהו י"ח, ג) עוסק בקיבוץ הגלויות – עיי' שם בהקשר, וכן ברש"י, רד"ק ומצודת דוד לפסוק זה.

²⁷ תרגום: שאפילו העיר ירושלים לא תהיה אומנותו של אדם, שהרי כתוב **"ואני אהיה לה נאם יי' חומת אש סביב"** וגו'. אם לעיר כתוב כך, כל שכן הבית, שהוא המדור שלו...

²⁸ ועיי' גם בזהר בראשית דף כ"ח א, זהר משפטים דף ק"ח א, המזכירים גם הם בהקשר זה את בניין ירושלים.

נוסחי התפילה

נענין עוד בנוסחי התפילה שתיקנו לנו חז"ל בהקשר של בניין המקדש. בתפילת העמידה של כל יום אנו אומרים: ²⁹ "והשב את העבודה לדביר ביתך"; במוסף לראש חודש: "מזבח חדש בציון תכין"; ובתפילת מוסף של הרגלים: "יהי רצון מלפניך... שתשוב ותרחרם עלינו ועל מקדשך ברחמיך הרבים, ותבנהו מהרה ותגדל כבודו... בנה ביתך כבתחלה וכוון מקדשך על מכונו...". מנוסחים אלה עולה לכאורה שהמקדש ייבנה בידי שמים ולא בידינו.

אולם יש לשים לב, שנוסחים מקבילים מופיעים לא רק בתפילות על המקדש אלא בכל בקשותינו ותפילותינו, גם בתחומים שבהם אנו פועלים בעצמנו ואיננו מצפים רק למעשי הקב"ה. כך למשל אנו מתפללים על הרפואה: "רפאנו ה' ונרפא... והעלה ארוכה ורפואה שלמה לכל מכותינו", ואף על פי כן אנו פועלים בתחום זה גם בעצמנו ובשעת מחלה חלילה אנו פונים לרופא ולא רק מצפים לישועה משמים. אפילו בעניין התשובה אנו מתפללים: "השיבנו אבינו לתורתך... והחזירנו בתשובה שלמה לפניך", אף שבתחום זה ודאי שהאדם נדרש לפעול בעצמו ואין לו לסמוך על כך שהקב"ה יחזיר אותו בתשובה. כך גם אנו מתפללים "וקבצנו... מארבע כנפות הארץ לארצנו", "ובנה אותה בקרוב בימינו", ואף על פי כן אין אנו נמנעים מלעסוק בעצמנו בקיבוץ הגלויות ובבניין ירושלים. משמעות התפילות הללו היא שאנו מבקשים שהקב"ה יסייע בידינו ויצליח את מעשינו, ואין בהן שלילה של העשייה האנושית וציפייה למעשה שמים בלבד; והוא הדין גם לתפילות בעניין בניין המקדש. משמעות זו עולה בבירור מנוסח הפיוט "דיינו" המופיע בהגדה של פסח. בפיוט זה מתוארים מעשיו וניסיו של הקב"ה עימנו מאז יציאת מצרים ועד לכניסה לארץ ובניין המקדש, ובסיומו נאמר "ובנה לנו את בית הבחירה לכפר על כל עוונותינו". הפיוט מתייחס כמוזן אל העבר, אל בתי המקדש שכבר התקיימו, והם כידוע נבנו בידי עם ישראל; ואף על פי כן הניסוח הוא "ובנה לנו", דהיינו שבניית המקדש מתייחסת אל הקב"ה גם כאשר הביצוע בפועל נעשה בידי אדם. ומכאן יש ללמוד גם על הבקשות כדוגמת "בנה ביתך כבתחלה" וכדומה, שאין הכוונה דוקא לבנייה בידי שמים, אלא שהקב"ה יגלגל את האירועים באופן שיאפשר לנו לבנות את בית המקדש.

עוד יש לשים לב, שגם בנוסחי התפילה הללו ניתן לראות את העיקרון שהזכרנו, שאין הבדלה וחלוקה בין בניין הארץ וקיבוץ הגלויות ובין בניין המקדש. כך למשל בתפילת מוסף של הרגלים אנו מבקשים: "בנה ביתך כבתחילה וכוון מקדשך על מכונו... והשב כהנים לעבודתם ולוויים לשירם ולזמרים, והשב ישראל לנוויהם" – אין כל הבחנה בין שיבת ישראל לארצו ובין כינון המקדש וחידוש העבודה.

הדבר מחודד עוד יותר בתפילת מוסף של שבת, שבה אנו אומרים: "שתעלנו בשמחה לארצנו ותטענו בגבולנו ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו...". גם כאן מופיעים העלייה לארץ וההתיישבות בה יחד עם חידוש העבודה במקדש, אך כאן בקשתנו מן הקב"ה היא דוקא על העלייה וההיאחזות בארץ, והקרבנות מופיעים כתפקיד המוטל עלינו. כאשר נתבונן בניסוח זה, נמצא שחידוש העבודה אינו שלב נפרד מן העלייה לארץ, אלא המשך טבעי והכרחי של העלייה – כאשר הקב"ה יעלנו לארצנו, אז ממילא אנחנו נקריב את הקרבנות במקדש. כך גם במוסף של שבת ראש חודש: "ולפי שחטאנו לפניך... חרבה עירנו ושם בית מקדשנו... ואין אנחנו יכולים לעשות חובותינו בבית בחרתך... יהי רצון מלפניך... שתעלנו בשמחה לארצנו ותטענו בגבולנו, ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו...". – המניעה מעבודת המקדש היא רק בגלל שאין אנו יכולים לקיים אותה כאשר אנו בגלות, וכאשר הקב"ה ישיבנו לארצנו מיד נעשה לפניו את הקרבנות שבהם אנו מחוייבים. הדבר מתאים למה שאמרנו לעיל, שאין בדברי חז"ל מקור למצב שעם ישראל שב לארצו ואף על פי כן המקדש עומד בשממונו והעבודה בטלה.

דברי הראשונים בסוגיית "יום הנף"

עד כאן עסקנו במקורות חז"ל עצמם. כעת נעסוק בסוגיה מפורסמת, שבה אמנם אין מופיע במפורש בדברי חז"ל עניין זה של בניין המקדש בידי אדם או בידי שמים, אולם כמה מן הראשונים קישרו סוגיה זו לענייננו.

הגמרא (ראש השנה ל' א; סוכה מ"א א) מעלה אפשרות שבית המקדש ייבנה בט"ו בניסן או בליל אור לט"ז בניסן.³⁰ הראשונים תמכים על כך, שכן בניין בית המקדש אינו דוחה יום טוב ואינו נעשה בלילה.³¹ מתוך כך, כמה ראשונים מפרשים את הסוגיה על בניין בידי שמים. כך למשל כותב רש"י:

...ואי קשיא, דבליילה אינו נבנה... ולא בחמיסר,³² שהוא יום טוב... – הני מילי בנין הבנוי בידי אדם, אבל מקדש העתיד שאנו מצפין, בנוי ומשוכלל הוא יגלה ויבא משמים, שנאמר "מקדש ה' כונון ידך".

(רש"י סוכה מ"א א, ד"ה "אי נמי")

כך גם בדברי רש"י בראש השנה (ל' א, ד"ה "לא צריכא"), ובדומה לכך בראשונים נוספים;³³ אם כי יש גם שפירש את הסוגיה באופן אחר.³⁴

²⁹ הציטוטים המובאים הם מנוסח ספרד.

³⁰ הגמרא באה להסביר את תקנתו של רבן יוחנן בן זכאי לאחר חורבן המקדש, שביום ט"ז בניסן, יום הנפת העומר, אסור לאכול מן התבואה החדשה במשך כל היום. הגמרא מסבירה שאם המקדש ייבנה בט"ו בניסן ביום, הרי החדש יהיה מותר כבר משעה שהאיר המזרח, שכן בשעת האיר המזרח עדיין אין מקדש והעומר לא יובא היום. מאידך גיסא, אם המקדש ייבנה בימים הקודמים והעומר יובא באופן תקין, החדש יהיה מותר משעת חצות היום, שכן הקרבת העומר אינה מתאחרת יותר מכך. אולם יש חשש שהמקדש ייבנה בט"ו אחר הצהריים או בליל ט"ז, וכך לא יספיקו להכין בלילה את כל הנדרש להבאת העומר, והקרבתו תידחה לשעה מאוחרת. מסיבה זו גזר ריב"ז שכל יום ט"ז בניסן אסור באכילת חדש.

³¹ שבועות ט"ו ב; רמב"ם הלכות בית הבחירה א', יב.

³² חמשה עשר בניסן.

³³ עיין תוספות וריטב"א המובאים להלן; תוספות בשבועות ט"ו ב, ד"ה "אין"; תוספות הרא"ש בסוכה שם, ד"ה "אי נמי".

³⁴ עיין במאירי (ראש השנה שם, ד"ה "יתבאר"; סוכה שם, ד"ה "ושיחא"), המסביר שהסוגיה היא כדעת יחיד הסוברת שניתן לבנות את המקדש ביום טוב או בלילה, או שחז"ל חששו שבזמן שיתאפשר לבנות את המקדש יהיה בית דין שיטעה בעניין זה ויתיר לבנות ביום טוב או בלילה. בתירוץ אלה יש כמובן דוחק, אך הם מבליטים את העובדה שבסוגיה עצמה לא נזכרה בניית המקדש בידי שמים, אלא זו פרשנות של הראשונים מכח הקושיה, וכדלהלן. ועוד – אנו רואים שהמאירי העדיף את הדחקים הללו על פני האפשרות של מקדש משמים, דהיינו שאפשרות זו היתה לדעתו סבירה פחות מאפשרויות אלה.

אולם כאשר נתבונן בדברי הראשונים הללו, נראה שאין הם קובעים באופן נחרץ שבניית המקדש העתידי תיעשה דוקא בידי שמים, אלא רק אומרים שישנה אפשרות כזו. יש לשים לב שהראשונים אינם מניחים זאת כהנחה פשוטה, שמלכתחילה ידוע לנו שהמקדש ייבנה בידי שמים, אלא הם מגיעים לכך רק בעקבות הקושי העולה מסוגיית הגמרא. כך למשל היא לשון התוספות:

...הא אין בנין בית המקדש דוחה יום טוב... הא נמי אמרין התם דאין בנין בית המקדש בלילה...

אלא על כרחיך צריך לחלק כמו שפירש בקונטרס, דהני מילי בנין הבנוי בידי אדם, אבל מקדש העתידי בנוי ומשוכלל יגלה ויבא מן השמים שנאמר "מקדש ה' כוננו ידיך".

(תוספות שם, ד"ה "אי נמי")

וכן בריטב"א:

ותימא, היאך נבנה ביום טוב... ועוד, היאך נבנה בלילה...

ואין לנו לפרש אלא כמו שפרש רש"י, שבנין בית המקדש לעתיד לבא ירד בנוי מן השמים, כדכתיב "מקדש ה' כוננו ידיך".

(ריטב"א שם, ד"ה "מ"ט")

הראשונים אינם אומרים זאת כדבר פשוט, שידוע ומקובל שהמקדש העתידי יירד משמים, אלא נאלצים לומר זאת מכח הקושיה, "על כרחיך צריך לחלק", "אין לנו לפרש אלא" – מכיוון שהסוגיה מתארת מציאות של בניין המקדש ביום טוב או בלילה, בהכרח עלינו לומר שהיא מדברת בבניין בידי שמים ולא בידי אדם. אם אכן אמירה זו נובעת מן הקושי שבסוגיה, הרי שמסוגיה זו ודאי אין הוכחה שהמקדש ייבנה אך ורק בידי שמים. לכל היותר ניתן ללמוד מן הסוגיה שיש אפשרות כזו שהמקדש ייבנה בידי שמים, ומכיוון שישנה אפשרות כזו ייתכן גם שהוא ייבנה בט"ו בניסן או בליל אור לט"ז. אך ייתכן גם שהמקדש ייבנה בידי אדם, ואז הוא ייבנה בזמנים אחרים.

כך יש לדייק גם מדברי רש"י בסוגיה זו. בתחילת הסוגיה כותב רש"י:

הך חששא דחיישין למהרה יבנה, אימת תגמור המלאכה...

(רש"י שם, ד"ה "דאיבני אימת")

הביטוי "אימת תגמור המלאכה" מתאים כמובן לבנייה טבעית, בידי אדם, שיש בה מלאכה והיא נמשכת זמן רב, והשאלה היא מתי תסתיים המלאכה ותתחיל עבודת הקרבנות. ביטוי זה אינו מתאים כלל למקדש היורד משמים, שאין בו מלאכה ואין בו משך זמן אלא זו התרחשות נקודתית. דהיינו שבאופן ראשוני רש"י אינו מניח כמובן מאליה שהמקדש העתידי יירד משמים, אלא אדרבה, מתאר את הדברים באופן של בנייה בידי אדם. רק בהמשך, כאשר הסוגיה מתארת מצב של בניית המקדש ביום טוב או בלילה, מעלה רש"י את הקושיה כיצד הדבר ייתכן, ומתוך קושיה זו הוא מגיע לאפשרות של מקדש משמים, וכפי שהבאנו את דבריו לעיל.

וכך מביא המאירי את דברי רש"י:

וגדולי הרבנים (= רש"י) פירשוהו מתוך כך, שמא יבנה על ידי נס.

(מאירי, ראש השנה ל' א, ד"ה "יתבאר")

דברי רש"י על בניין המקדש בדרך נס נאמרו רק מתוך הקושי שעולה מן הסוגיה ("מתוך כך"), וממילא הם נאמרו רק בדרך אפשר ("שמא"); שכן מן הסוגיה אין כמובן ראיה שהמקדש ייבנה דוקא בידי שמים, אלא לכל היותר יש להסיק ממנה שתיתכן אפשרות כזו.³⁵

אם אכן כך, שאין בסוגיה ובדברי הראשונים קביעה מוחלטת שהמקדש יופיע אך ורק משמים אלא רק אמירה שישנה אפשרות כזו, הרי שאין מכאן מקור לטענה שעלינו להימנע מבניית המקדש ולצפות לירידתו משמים. גם אם הסוגיה מלמדת שישנה אפשרות כזו של מקדש המופיע משמים, הרי כל עוד אפשרות זו לא התממשה מוטלת על עם ישראל החובה לפעול לבנייתו, עד כמה שהדבר הוא באפשרותו.

כך עולה גם מדברי רש"י בפירושו ליחזקאל (מ"ג, יא). רש"י שם מסביר את הסיבה לפרקי הנבואה המפרטים את מידותיו של הבית העתידי: "למדו עניי המדות מפך, שידעו לעשותם לעת קץ", דהיינו שבניית המקדש העתידי תהיה בידי עם ישראל. בהמשך הדברים מביא רש"י גם אפשרות של גאולה בדרך הנס, ואף אומר שכבר בימי בית שני היתה אפשרות כזו, אך כיוון שישראל לא היו ראויים הם נגאלו בדרך הטבע ובנו את המקדש בעצמם. כלומר שלדעת רש"י קיימות שתי האפשרויות, בנייה בידי אדם או בידי שמים, וגם אם השאיפה העליונה היא למקדש משמים, עדיין כאשר הדבר אינו מתממש חובה עלינו להקים את המקדש בכוחות עצמנו.³⁶

סיכום וחתימה

כפי שראינו, ישנם בדברי חז"ל מקורות המתארים את בניית המקדש העתידי בידי אדם, ולעומתם מקורות המתארים מקדש הנבנה בידי שמים. אולם גם המקורות המדברים על מקדש משמים אינם קובעים במוחלט שהמקדש ייבנה דוקא באופן זה ולא בידי אדם, ובוודאי שאין הם מסיקים מכך מסקנה מעשית, שגם במצב שיש בידי עם ישראל את היכולת לפעול לבניין המקדש עדיין עליו להימנע מכל פעולה ולחכות להופעה אלוקית. כמו כן, אין בדברי חז"ל והראשונים מקור לחילוק שבין בניין הארץ וקיבוץ הגלויות לבניין המקדש – אותם המקורות המדברים על מקדש משמים, מדברים גם על בניין הארץ וקיבוץ הגלויות באופן מקביל. ממילא, כשם שאנו רואים שבניין הארץ וקיבוץ הגלויות מתרחשים בדרך הטבע ובידי אדם, ואנו משתדלים להשתתף בתהליכים אלה ולקדם אותם, כך גם לגבי בניין המקדש. אין מקור המתאר מצב שעם ישראל שב לארץ

³⁵ כך כתב בספר אם הבנים שמחה (מאמר מקדש ה', עמ' 293) בשם ספר מנחת יהודה: "...הסוגיא דראש השנה לא הוי החלט דכך יהיה, רק בדרך אפשרי, אם יזכו יהיה כהרף עין, ועשה רבן יוחנן בן זכאי התיקון שמא יהיה בדרך אפשרות הנ"ל".

³⁶ עיין עוד רש"י לירמיה ל"א, ג, שם נוקט כאפשרות של מקדש משמים, ולעומת זאת ברש"י סוכה נ"ב ב, ד"ה "חרשים", שם הולך בדרך של בנייה בידי אדם. ולאור דברינו הדברים מיושבים, ששתי האפשרויות קיימות לדעת רש"י.

ישראל ואינו בונה את המקדש, ומעולם בהיסטוריה לא התקיים מצב כזה, שעם ישראל שולט בארצו ובכל זאת אין הוא מקים את המקדש.³⁷

כפי שכתבנו בפתיחה, אין הכוונה לומר שהקמת המקדש היא משימה פשוטה הניתנת לביצוע מיידי. מלבד העיכובים המעשיים והמדיניים, נזכיר שני עניינים רוחניים משמעותיים שיש להתחשב בהם: ראשית, לצערנו חלק גדול מעם ישראל אינו שומר תורה ומצוות, ובוודאי רחוק מרעיון המקדש ועבודתו, ולפיכך הדרך לבניין המקדש, שאמור להיות מרכז עבודת ה' של כלל ישראל ואף של העולם כולו, מצריכה גם שינוי בתודעה הציבורית.³⁸ כמו כן, פרטי הלכה רבים בענין המקדש זקוקים לבירור והכרעה, וכיוון שעניינו של המקדש שייך לכלל ישראל, מן הראוי שהכרעה כזו תיעשה על ידי גוף פסיקה מרכזי שסמכותו מקובלת על כל ישראל, גוף שלצערנו אינו קיים כיום. אולם באופן עקרוני יש לראות את בניין המקדש כמשימה המוטלת על עם ישראל, ועלינו לשאוף ולהתקדם לכך, אף שאין מדובר במהלך פשוט ומהיר, ויש לקדם אותו במתינות ובשיקול דעת.³⁹ כך היה המצב בזמנו לגבי קיבוץ עם ישראל לארצו וחידוש הריבונות היהודית בארץ ישראל. כאשר עלה החזון הזה, הוא נראה רחוק מאוד וכמעט בלתי אפשרי. היו שראו את הקשיים הרבים והסיקו מתוך כך שהדבר אינו מעשי, אך לעומתם היו שהחלו לפעול בכיוון זה, ובאופן איטי והדרגתי הצליחו לקדם את בניין הארץ וקיבוץ הגלויות עד שזכינו להגיע למצבנו כיום. באופן מקביל גם לגבי הקשיים הקיימים בעניין בניין המקדש – עלינו לראות אותם כאתגרים העומדים לפתחנו ולנסות לפתור אותם, גם אם מדובר בהתקדמות הדרגתית ובצעדים מדודים ולא במהלך חד ופתאומי.

אכן ניתן להבין את השאיפה למקדש גדול ונשגב, מקדש שמיימי שהוא למעלה ממדרגתם ויכולתם המוגבלת של בני אדם, שיופיע משמים באופן מהיר ושלם וללא כל עיכוב וסיבוכ. אולם רצון הקב"ה הוא שהאדם, על אף מגבלותיו, יהיה שותף במעשה בראשית, הן בעשייה הגשמית והן בעשייה הרוחנית. וכך אומר המדרש:

גדולה היא המלאכה, שלא שרתה השכינה בישראל אלא מתוך המלאכה, שנאמר "וירא משה את כל המלאכה, ויברך אותם משה". וכבר היה הקדוש ברוך הוא יכול לעשות את המשכן, ומפני מה צוה את ישראל לעשותו, שהמלאכה חביבה.

(משנת רבי אליעזר פרשה יג)

³⁷ מאז יציאת מצרים והכניסה לארץ ועד להקמת המקדש בירושלים אמנם עברו מאות שנים, אולם בכל תקופה זו התקיים המשכן והעבודה התנהלה כסדרה.

³⁸ בהקשר זה יש להעיר, שהניסיון מורה שהפעולות המעשיות לקידום בניין המקדש, כאשר הן נעשות באופן הנכון, עשויות גם לסייע בשינוי היחס לעניין זה ובקירוב עניין המקדש לתודעת הציבור.

³⁹ עיין אבות דרבי נתן נוסחא ב', פרק ל"א: "אם יאמרו לך הילדים 'נלך ונבנה בית המקדש' אל תשמע להם, ואם יאמרו לך הזקנים 'בוא ונסתור בית המקדש' שמע להם; מפני שבנין ילדים סתירה, וסתירת זקנים בנין".